

Aforissems romontschs

Autor(en): **Widmer, Ambros**

Objektyp: **Article**

Zeitschrift: **Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)**

Band (Jahr): **57-58 (1971-1972)**

PDF erstellt am: **12.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-881779>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

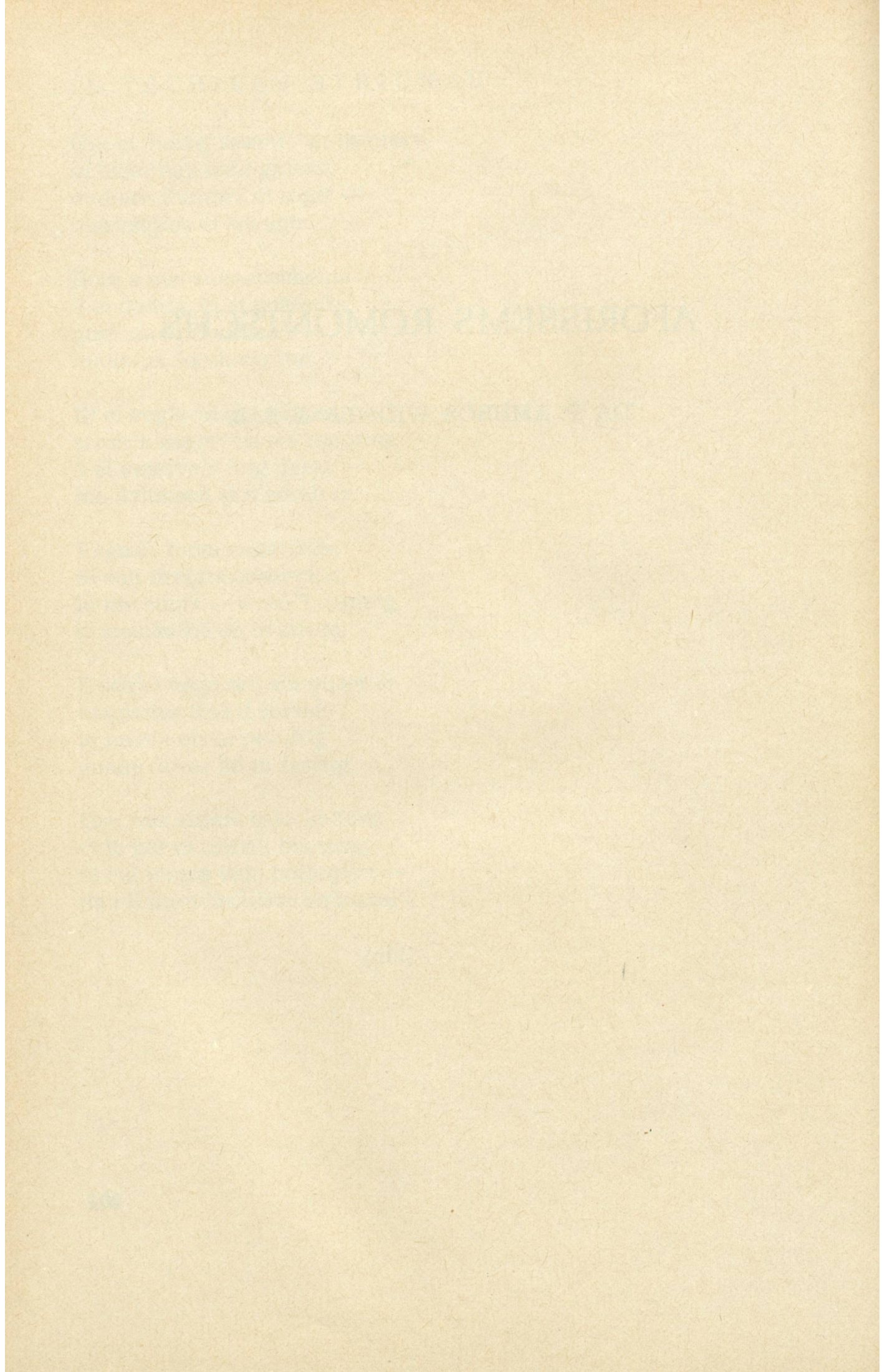
Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

AFORISSEMS ROMONTSCHS

DA P. AMBROS WIDMER O. S. B.

AFORISSEMS ROMONTSCHS

DA P. AMBROS WIDMER O. S. B.

Remarca preliminar:

El decuors dils onns vargai ein duront il studi dil lungatg romontsch patratgs ed ideas de tutta sort sgulai tras il tgau, ins ha tschaffau ils fegls sgulonts e scret els sur in cedel alla metoda pascaliana, ed il regl de publicaziun ei puspei staus inaga pli gronds che la sistematisaziun e la concentraziun. Ils pertratgs ein naschi en contact culla lectura de «Regurdientschas ed experienzas» de nies grond lexicolog grischun romontsch Ramun Vieli. Els vulan menar viaden frestgamein el territori geografic ed el territori problematic de nossa viarva romontscha. Sche quellas sbrenzlas envidan tier in u l'auter giuven Romontsch la flomma romontscha, han els ademplier lur scop. Ei setracta pia buc de scienza exacta, mobein de mussar ils numerus aspects dil fenomen romontsch.

Gie, quella flomma pil lungatg romontsch ei ton pli necessaria che nus savein buca sepusar sin ina gronda tiara ed in numerus pievel cun academias scientificas ed universitads. Il Grischun romontsch ei adina in tec diaspora, adina smanatschaus da biars prighels e sper la tradiziun dil pievel dependa nies idiom grondamein dalla flomma interna dils studiai ed interessai. Mo il fiug arda, el ei vegnius envidaus dals Retoromanists Ascoli, Gartner, Jaberg, Jud, Planta, Schorta ed auters. Ei setracta de dar vinavon la flomma . . .

*

Flomma u animaziun vegnan dai als students ed academichers romontschs sper ils cudischs dils gronds erudits e linguists allas radunonzas dellas differentas uniuns per la defensiun dil lungatg-mumma: Romania, Surmeirana, Uniun dals Grischs, Renania. Surtut la radunonza annuala della Ligia Romontscha a Cuera ei in generatur intellectual e spirtal. Ins entaupa ils cumbattents dellas differentas valladas ed ins va a casa cul propiest de cumbatter vinavon sin siu post periclitau. Era ils Camps de students interromontschs surveschan al medem anim (Breil, Savognin, Lavin, Vella e. a. v.), sche els vegnan continuai!

*

Ei dat ina pintga publicaziun romontscha, zuppada, mobein fetg preziosa: Nossas novas. Ella informescha sur tut las novas publicaziuns della litteratura e linguistica romontscha.

Cura ch'ins legia il grond Ascoli (Saggi ladini, Annotazioni soprasilvane) lu ei quei sco ina bitgetta magica, las auas entscheivan immediat a cuorer ord il crap della linguistica romontscha.

*

Ei dat in triep de postulats linguistics: la historia dell'ortografia romontscha, la stilistica romontscha, la syntax romontscha, ina grammatica historica digl entir intschess. Ina retscha de problems fonetics e morfologics spetga il giuven doctorant. Ils giuven linguists san strusch nua entscheiver, aschi rehs e madirs per la raccolta fuss igl èr romontsch-grischun.

*

Las instanzas cantonalas han tard entschiet a discuvierer e rimnar ils tresors linguistics dil cantun. La Biblioteca Cantonala ha pér 1860 entschiet a rimnar ils cudischs romontschs.

*

Igl ei enqualga ina constataziun deprimenta de veser, con pauc ei vegn fatg stem els cercels intellectuals dil cantun della gronda ovra scientifica dil Dicziunari Rumantsch Grischun a Cuera. Forsa ei quei la repetiziun della verdad biblica dil profet ell'atgna patria.

*

L'ortografia ei ina veglia crusch della viarva romontscha. Ils studiai della Svizzerza tudestga che han empriu romontsch ein savens surstai dils sbagls ortografics d'umens prominents della tiara romontscha. Il «pur suveran» vul era cheu salvar ina certa libertad. Pli baul scriveva mintga generaziun sco ei plischeva ad ella e nus essan aunc buc penetrai profundamein dalle «Normas ortograficas».

La tecnica ed il svilup modern uniformeschan considerabla-mein las valladas romontschas. Las particularitads localas sepiardan: igl ei ner temps de conservar e nudar, meglier aunc de refrestgentar expressiuns popularas della veglia generaziun.

*

Ins ha entschiet ad organisar congress interromontschs denter Grischun, Tirol e Friul. Il scop de quellas sentupadas ei buc en emprema lingia la perscrutaziun scientifica, mobein igl anim psicologic. Ina minoritad linguistica fa curascha all'otra. Ins

compareglia il combat, ils instruments de defensiun. Il prighel ei il medem sco en tuts congress: bials programs e paucs fatgs. Igl anim resta en entgins tgaus mo descenda buc ella massa dil pievel. Malgrad quei stuess ins mantener e continuar ils congress interromontschs: ei dat adina certs fretgs.

*

Ina particularitad ella bibliografia romontscha: ei exista buca mo la litteratura belletristica e la litteratura linguistica, mobein denter quellas duas gruppas, la gruppa della defensiun e della statistica romontscha, p. ex. Fink, Niedergang und Wiederaufstieg des Rätoromanischen.

*

Il lungatg romontsch sa daventar in artechel de moda, ina etichetta d'exclusivitat, in simbol de stan! En certs cercnels intellectuals metta ins gronda peisa de tschintschar romontsch en in ambient tudestg; igl industrial e la diva de film che baghegia ina villa si Flem u a Lai vul dispet in num romontsch per sia casa; allas nozzas d'in Romontsch cun ina Nun-romontscha ella Bassa vul il sir absolutamein aschunscher a sia allocuziun in pèr plaids romontschs, sch'el vul buca magari recitar ina poesia romontscha (fabricada cun gronda breigia zanza en ina cella claustrala dil Grischun).

*

Buca mo ella veta privata de biars carstgauns, mobein era pil moviment romontsch vala l'inscripziun ad ina casa sur-silvana:

Dan las undas ault ni bass
Deo gratias, sco Ti das!

Ins stuess studiar la «Magna Carta» linguistica de Friburg, ella quala vegn studiau da rudien la relaziun e proporziun denter ils dus lungatgs dil Cantun, ed applicar quella al Cantun Grischun. Ei dess interessantas discuvretgas.

*

Ina metoda fetg practica de far studis filologics «sur place» ei ded ir en ina Scola media grischuna, rimnar ils scolars romontschs e de dumandar els sur quei e tschei problem (pronunzia, syntax etc.) linguistic. Ei dat silmeins tschun linguists

che han duvrau quella metoda che spargna bia temps e breigia, e la quala ei gia vegnida applicada dal grond Ascoli, che veva buc il temps de traversar igl entir cantun sco Gartner.

*

Ei fuss fetg interessant — in terminus post quem — de nudar en mintga vischnaunca nua ch'il romontsch miera o, il davos plidader dil Romontsch u dil dialect local. Ins enconuscha il davos um che ha tschintschau il lungatg roman della Dalmazia: Antonio Dina 1898. Ei dess bein enqual «Dina» a Filisur, Panaduz, Cazas e. a. v.

*

Sigl entir mund organisesch'ins cuors de lungatg duront la stad: Lissabon pil portuges, Santiago de Compostela pil Spagnol, Cambridge pigl Ingles, Grenoble pil Franzos . . . Nua ei il Cuors de stad per emprender il lungatg romontsch, che vess tons interessents allas universitads jastras? Grazia all'iniziativa de prof. Augustin Maissen e dr. Pader Flurin Maissen ein vegni per la secunda ga sin quei scalem menai atras **cuors** universitaris de romontsch ella Casa de vacanzas della Claustra de Mustér a Rumein.

*

Denter ils numerus avantatgs dil Romontsch nudeien il suandont: il luvrer talian u spagnol ella Surselva cumpren ualti bein messa e priedi romontsch, sch'el vul ir en baselgia.

*

Ins stuess buca mo far concurrenzas litteraras, mobein era competiziuns de buna conversaziun romontscha. Tgi plaida il meglier romontsch! Quella concurrenza linguistica practica exista gia «in nucleo». Ins auda tscheu e leu: Quella u tschella persuna tschontscha fetg bein romontsch. Naven dal fravi a Rueras e dalla Sabina Maissen a Segnas tochen ina certa em-ploiada de stizun a Glion dat ei glied che han in special gust, dun e tschaffen de s'exprimer suveranamein en romontsch. Ad els udess in premi!

*

Ins giavischass pli bia glisch ella damonda sur ils vegls Rets. La scienza discuviera fossas ed inscripziuns, perscrutescha e hesitescha. In bi matg da resultats clars en quella spinusa questiun fuss d'engrau a mintgin.

Ins fa bia referats sur dil lungatg romontsch en loghens de cura (Mustér), en Svizzeria (P. Maurus Carnot permiert) ed egl exteriur (Dr. Jon Pult). Quei ei buca ina repetiziun malnizeivla. Mintga discussiun suenter il referat porta novs aspects dil fenomen romontsch. Als referents vai sco culs guids de museums. In guid che muossa ses scazis dapi onns enrihescha ed approfondescha sia savida sur il museum tier mintga viseta de turists, grazia allas damondas nunspitgadas davart dalla clientella.

*

Ina gronda novitad ei ussa ded introducir il lungatg franzos ellas scolas primaras della Bassa. Sigl intschess romontsch ei quei gia ina tradiziun: dapi decennis docescha ins naven dalla quarta ed ussa dalla tiarza classa in lungatg jester: il tudestg. Jeu hai buc udiu ch'ins hagi profitau da quellas experienzas pedagogicas e metodicas dil Grischun romontsch per la preparaziun dell'instrucziun d'in lungatg jester ellas scolas de lieunga tudestga.

*

Ils geografis ein surstai con lunsch ils linguists grischun-romontschs ein penetrai el camp geografic. En verdad: tut ei preparau pils geografis: ils nums locals cun lur dericonza (Cudisch dils nums retics I e II), las alps cun lur descripziun detagliada (Dicziunari Rumantsch Grischun), l'agricultura ed ils mistregns (Maissen Alfons: Werkzeuge und Arbeitsmethoden des Holzhandwerkes in Romanisch-Bünden) ed aschia vinavon.

*

Ei dat rars exempels de Romontschs che plaidan sper lur lungatg romontsch aunc in auter idiom, mo san buca tudestg. A Mustér viveva avon ca. 10 onns egl asil de Sogn Gion in burghais de Trun, G. Spescha, che era emigraus en giuvens onns en Frontscha, fageva il pasterner a Lyon. El tschintschava mo romontsch e franzos. A Mon (Surmir) dat ei ina Dunna Bossi, era ina emigranta, che s'exprima sulettamein en romontsch e russ e sa dasperas in tec rumen.

*

Igl ei tragic ch'ina mort prematura ha privau la linguistica romontscha d'in triep buns talents! Giusep Huonder de Mustér, igl autur dil vocalissem dil dialect de Mustér, in scolar de Meyer-

Lübke, elegius sco professor de romanistica alla universitad de Friburg ei morts suenter in viadi de studis a Surmir. Leu veva el pegliau freid ed ei morts da malcostas. — Stanislaus Deplazes de Surrein che preparava in studi sur il lungatg dil Tujetsch, ei era morts en giuvens onns. El era fetg stimaus da professor J. Jud, universitad de Turitg, il qual ha manteniü il contact culla mumma dil giuven linguist suenter sia mort. — Martin Lutta, igl autur della renomada ovra sur il dialect de Bravugn, ha buca saviu finir sia ovra e professor Jud ha stuiu terminar quei grond studi dil giuven defunct; Andreas Casanova, collaboratur dil Dicziunari grond, ei morts cun 32 onns; Florian Melcher vegn tschaffaus dalla mort en giuvens onns!

*

Nus essan ozildi el temps ecumenic, nua ch'ins discuviera ils scazis de pietad religiosa era ellas autras confessiuns. Cheu stuein era nus catolics anflar la rihezias spiritualas cuntenidas els cudischs dils vegls auturs reformai. Arvei per exempel il cudisch de Sechia: La vida del Cèl in Jesus avrida (1755). Tgei mistica, tgei profunda uniu cun Niessegner, tgei pietad e sontgadat!

*

Ins emblida, che buca mo la germanisaziun progressonta e la negligentscha lamentabla dils Romontschs ha reduciu igl inteschess romontsch (sper la tecnica, il turissem ed auters facturs), mobein era ina retscha de catastofas de natira: Igl incendi dil marcau de Cuera, la bova de Plurs (per il lungatg retic-bergagliot), igl incendi de Tusaun e Panaduz, las lavinas de Selva e. a. v. Ins sa che p. ex. biars della Bassa ein vegni a Cuera per baghiar il niev marcau, germanisond tras quei la capitala.

*

Ins ha ditg planisau ina grammatica practica romontsch-franzosa, per dar als scolars secundars in access direct dal romontsch alla sora latina. Raschuns practicas han impediü la realisaziun, denton ha la Exposiziun nazionala a Losanna purtau la sorpresa d'ina grammatica franzosa-romontscha: M. Viredaz: J'apprends le Romanche, quatrième langue nationale, grammaire abrégée du Romanche de la Basse-Engadine de Martin Schlatter. Zanza ei era sin rucca in «Guide français-romanche» analog al Vademecum sursilvan.

Ei drova adina lectura per svegliar igl entusiassem pil romontsch, sia linguistica e litteratura e cultura. Quella lectura animonta maunca buc en nies sectur. Legi las scartiras de Sur Gion Cahannes, quei grond campiun romontsch, legi «Regurdientschas ed experienzas» da Ramun Vieli, u prendei ils appels de Peider Lansel: Ni Italians, ni Tudais-chs. In slontsch continuont va era ora dallas revistas romontschas. La lectura dellas «Annalas» e digl «Ischi», il lungatg pulpiu dil «Glogn» da G. Gadola: tut enflomma il spért ed animescha de luvrar sin quei bi èr romontsch, nua ch'ins finescha mai a semnar e raccoltar!

*

Cura ch'ils Romontschs fan oraziun dad ault, p. ex. rusari, litanìa, viaspras ed ein surschai al ritmus (quei vul dir alla spertadad) popular, senza il frein d'in maun dirigent, lu san ins udir co il Latin vegn deformaus ella bucca dil pievel, ins sa lu bunamein palpar las leschas linguisticas che han fatg sviluppar il lungatg romontsch ord il lungatg latin. In svilup linguistic da quendis tschentanners se presenta a nus enteifer ina mesura.

*

In curiosum linguistic romontsch, in compendi de tuts ils dialects romontsch-grischuns ei mintgamai igl «Amtsblatt des Kantons Graubünden». Quei ei probabel la publicaziun de stadi la pli multilinguistica dil mund. Sch'ins ha cletg, san ins anflar en ina suletta numera siat lungatgs. Sper il tudestg ed il talian legia ins leu artechels en sursilvan, puter, vallader, surmiran e müstairan.

*

Igl ei strusch de crer tgei glied ord tgei motivs empren romontsch. Duront l'uiara mava la tuna (ded ins confirmada, ded auters contestada) che Hitler hagi dau ad in battagliun della Hessia ded emprendre romontsch pil cass d'ina invasiun el Grischun. — Josef Görres ha empriu romontsch (ed islandes) pertgei ch'el veva in interess special per la historia e surtut per las canzuns dil Grischun. — In marcadont de biestga della Turgovia ha tarmess siu feagl tier il Pader «statalter» (econom) della claustra de Mustér per esser capavels de tschintschar e marcadar culs purs romontschs sillas fieras. — Professor Jopson de Cambridge ha stuiu emprendre romontsch sill'incarica dil

ministeri d'uiara englesa. Il survetsch de spiunadi veva discuvretg brevs en in lungatg dil tutt'fatg nunenconuschent. Jopson ha anflau ora ch'ei eran brevs en lungatg surmiran. — Maria Borodina, linguista a Leningrad ha empriu romontsch per saver dar finalmein als linguists russ ina presentaziun de nies lungatg en lettras russas: in cudisch de 230 paginas. — Ch'ils caputschins talians han empriu romontsch e perfin ediu grammaticas e cudischs d'oraziun per impedir la reformaziun ella Surselva, ei enconuschent, pli interessant eisi che la provincia svizzera dils caputschins mantegn quella tradiziun, ella ha adina ina grupp de «missionaris romontschs» a disposiziun della pastoraziun romontscha ed el mument plaida perfin il provincial svizzer P. Ehrenbert Kohler in excellent romontsch! — Ei dat a Barcelona in miedi catalan che tschontscha romontsch ord spir plascher — il settember 1970 vegn a Mustér in emigrant american che tschontscha mo romontsch ed engles. Romontsch ord tradiziun familiara.

*

Ei dat in grond avantatg de saver romontsch: sche Vus essas egl exterior e vegnis mulestai da murdius, hippies ed outra buna glied, lu tschintschei romontsch. Igl effect ei miraculus. Jeu hai catschau naven elegantamein cul lungatg romontsch in rugadur insistent ella metro de Londra, in bueder el tren denter Versailles e Paris («qu'est-ce qu'il y a: le curé ne parle pas français...»). Dall'outra vart vegnan ils Talians in tec nervus, sche Vus legis avon lur egl el tram de Roma la Gasetta Romontscha. Ei capeschan e capeschan tonaton buc.

*

Ins sto sesmarvegliar ch'ins ha mai giu l'idea (u plitost igl ideal, car practicamein eisi negin che paga!) de edir ina revista practica-scientifica en tuts quater lungatgs svizzers. Quei fuss ina biala presentaziun era pigl jester della quatrolinguitad svizzera silla quala nus essan schi loschs!

*

L'emigraziun romontscha ella Spagna ed Italia ei bein enconuschenta, ils davos decennis han ins era studiau l'emigraziun dils Romontschs ell'America. Mo in capetel ei buc aunc screts: l'emigraziun romontscha ella Russia. Sch'ins patratga ch'in Romontsch de Tersnaus era miedi alla cuort imperiala russa,

ch'il rector dell'universitad de Kiew avon la revoluziun era in vischin de Sumvitg, ch'ins ha anflau a Leningrad ina copia dil Viadi digl Avat Bundi a Jerusalem, che biars Svizzers (denter quels cert era Romontschs) fuvan educaturs e scolasts tier ils prencis russ, ch'ei dat a Kiew in pulit diember de cudischs romontschs: lu stuess quei dar ina passiononta historia dell'emigraziun romontscha en Russia.

*

Cura che Ti vas ella Bassa u egl jester, tralai buc de far ina viseta als Romontschs sesents leu. Ins anfla dapertut Grischuns romontschs ed ei han bunamein adina in grond plascher d'ina viseta romontscha. Surtut eisi la stad biars affons de scola ella Bassa. Cura che ti cavas ora zanua tier in pur turgoves in mattatsch romontsch, lu san vegnir las larmas. El spital de Flawil sesanflavan adina mattatschas romontschas duront la stad, a Rapperswil vegneva sil velo in buob suenter mei e grideva: Segner Pader, Segner Pader. Ei era in buob de Mompe Medel che veva cattau fastitg d'in pader della claustra de Mustér, el saveva buc il num, mo la fatscha ed il vestgiu . . . Ti eis lu en quels cass in attaché culturel della Romontschia, ti portas in radi dellas muntognas ella Bassa, ti fas ina bun'ovra cristiana e humana ed ils cors sescauldan . . .

*

La canzun romontscha cantada egl jester ha la medema forza magica. Tgei applaus survegnan nos chors romontschs allas fiastas federalas, allas exposiziuns svizzeras. Il moviment «Pax Christi» fa pelegrinadis en fuorma de steilas convergentas, da tuttas direcziuns serimnan las gruppas en in liug de concentrasiun. La gruppa vegn e conta siu himni u cant nazional. Ei era, sche jeu sbagliel buc, ad Amsterdam che tuts serimnavan; ei vegn ina pintga gruppa romontscha e conta: ei seigi stau sco sche il grond plaz dil marcau teneva in mument il flad, udend la melodia romontscha.

*

Ils Svizzers tudestgs ein adina surstai sur la flexibilitad e movibilitad culla quala ils Romontschs midan d'in lungatg a l'auter. En ina conversaziun d'ina gruppa romontscha-tudestga vegn il partenari plidentaus en tutta spertadad en romontsch u en tudestg senza far mucs . . .

Ils Romontschs ein u eran buca puppergnai dalla veta. Uiaras, embrugls politics, dispetas confessionalas, catastrofas natiralas, cumbats per gudogn e lavur, mobein era scuidonza els pigns vitgs, resentiments de tutta sort han mulestau els: las levzas schevan buca mo oraziuns de resignaziun mobein era explosiuns verbalas ed aschia dat ei buca meins che tschun verbs sursilvans per «fluchen»: smaledir, smuldir, zachergiar, zundrar, sgiavlar!

*

Mintga buna fatschenta porscha als interessents la caschun de far in practicum. Era il linguist romontsch ha quella biala caschun ded absolver in practicum linguistic sil biro dil Dicziunari Rumantsch Grischun a Cuera. En stretg contact cul «team» dils redactors vegn il student introducius ella scienza reto-romontscha, el vegn incaricaus de far excerpts, de metter si gliestas e plaunsiu vegn el menaus ellas combras interiuras della tecnica linguistica e vegn tschaffaus dal «feu sacré» per la perscrutaziun de nies lungatg. Tgei bialas jamnas de studi e silenzi san ils giuvens linguists passentar en quei sanctuari romontsch-scientific!

*

Igl ei buca dau a mintgin ded esser in linguist romontsch, mo mintgin sa dar als linguists ils scazis de sia conversaziun romontscha, dellas expressiuns popularas e perfin dellas détgas dil vitg nativ. Sin quellas contribuziuns schai l'entira lavur dils linguists retoromontschs. Ed ils redactors dil grond Dicziunari engrazian ella prefaziun als umens dil pievel per quei agid. Aschia dat ei ina lingia directa dal raschieni dil vitg romontsch da mintga di alla aulta scienza linguistica. Las fontaunas de lungatg e scienza schaian tier il pievel, schi ditg che quellas fontaunas cuoran, resta era la retoromanistica ina scienza viva e frestga, daventa buc in archiv per ils scazis vargai.

*

Zaco e zacu discuviera mintga pievel europeic ils scazis de nies lungatg romontsch. Igl emprem eran ei las grondas naziuns vischinontas che han discuvretg nus: igl Austriac Theodor Gartner, il Talian Graziadio Ascoli, il Tudestg Eduard Böhmer. Mo lu ein era las pintgas naziuns vegnidas: La Svezia cun Täckholm e ses studis sur il dialect sursilvan, cun Walberg cun sia fonetica de Celerina-Cresta, il Danemarc cul «reformatur»

Gangale, la Hollandia cun Maria Fermin e siu vocabulari sur Bifrun,¹ lu puspei las grondas naziuns: la Frontscha cun R. Lorient (Tujetsch), l'Engheltiara cun Price (Bibliografia rom.), l'America cun Maxfield (Bibliografia rom.) e la Russia cun Borodina (Grammatica romontscha). Buca d'emblidar prof. R. Billigmeier de Santa Clara, California.

*

Denter la basis lada e largia dil pievel che plaida romontsch e las scolas primaras d'ina vart ed il studi de filologia romontscha allas universitads ed el Center scientific dil DRG dall'otra vart, dat ei in «tierz mund», ina forza e reserva intermediana. Quei ein las Academias Romontschas allas Scolas medias de Mustér, Cuera e Sviz. Ellas han il grond scop de menar la carezia natirala al lungatg-mumma tier in interess cultural-scientific, de sort che mintga academicher romontsch cultiveschi d'ina maniera u l'otra siu lungatg en sia professiun e veta.

*

Il tgau ed il tgierp ston s'accordar en buna proporziun. Il tgau ei l'organisaziun, Ligia Romontscha e finanzas giu Cuera, il tgierp ei igl entir pievel che resda romontsch. Pli baul dev'ei bunamein mo tgierp senza tgau, oz prighel gest il cuntrari, l'administraziun funcziunescha en biros e comites, mo ei manca plitost il tgierp della massa romontscha.

*

Jeu hai aunc giu il plascher de far ina viseta als vegls campions della retoromanistica svizzera, professor Karl Jaberg a Berna e professor Jakob Jud a Turitg. Els han animau la generaziun giuvna romontscha al studi de lur lungatg; en lur conversaziun privata che jeu hai giu cun els, mussavan els quella mudestiadad e sempladad che possedan sulettamein gronds umens. — Tgei plascher fuv'ei era de udir tschintschar il vegl campion della filologia rumena, professor Jorgu Jordan a Bucarest, plidond dal congress della filologia romana ella sala della claustra de Mustér, zercladur 1931.

*

La capitala della Svizera «quatrolinguala» ei Ursera (Andermatt). Da leu ano, q. v. d. dal Gotthard engiu cuoran ils quater

¹ La Belgia cun prof. Mourin (comparegliaziun dil romontsch culs auters lungatgs romans.

flums che mintgin pren in num d'in lungatg nazional svizzer. Leu ei il center geografic e perquei serimnan da temps a temps ils redactors dils quater Diczionaris nazionals: Idioticon, Glosaire des Patois de la Suisse romande, Vocabolario della Svizzera italiana ed il DRG ad Ursera per lur sentupada filologica-amicala.

*

Ei dat ina scienza nova: la Medelistica! Quella expressiun loscha — bein de cuir alla biala pintga Val de Medel — ei naschida ord l'occupaziun perseveronta cun lungatg, culla historia, usits, traffic, alps, alpinissem, agricultura e tecnica della Val medelina. Gest in toc defensiun spirtala d'ina vallada alp-estra!

*

Dapi onns meinel jeu in dossier: Research in progress. Cura che jeu enderschel che zanua vegn luvrau per la linguistica retoromontscha scrivel jeu quei sin in cedel. Center de dissertaziun en miniature. In archiv vivent fetg interessant. Jeu sun sco in hortulan. Cheu ves'ins pruir ina pintga plonta, leu crescha ina flur, cheu discuvier'ins jarva frestga, leu daventa magari in ruver. Ins vesa mai tut, schebein ch'il curtgin ei sur-veveivels, pertgei che en nies curtgin della linguistica romontscha vegn ton semnau e bugnau. Jeu nodel per oz, ils 23 d'october 1970 la plantaziun sco suonda (salvond per segirezia l'anonimitad): Ina lavur sur damondas sintacticas, p. ex. il neutrum romontsch ord la plema d'in professor jester. Il vocabulari digl empren scribent catolic sursilvan Alig de Vrin per quitaun d'in student de romanistica; ina dissertaziun sur il lungatg puril de Vrin d'ina professor romontsch; ina bibliografia romontscha d'in professor american, ina dissertaziun litterara sur la poesia e tiara el romontsch-grischun, d'ina studenta tudestga; ina dissertaziun geografica tucond era in tec il romontsch sur della Lumnezia, d'in student dell'universitad de Turitg; ina lavur cun certs adverbs locals el senn structuralistic, d'in student dell'universitad de Minca; la composiziun d'in catalog dellas ovras della Chesa Planta, Samedan, d'in student turitges; ina lavur de habilitaziun sur il futur el romontsch d'in professor de Turitg, la planisaziun d'in Atlas linguistic alpin d'in professor ad Amsterdam; ina dissertaziun sur ils relicts romontschs della contrada de Gams SG, d'ina studenta de Turitg; ina dialecto-

logia dils dialects dil Vorarlberg ed il «Rheintal» songaglies, d'in linguist de Vienna; ina Antologia de poesia romontscha cun translaziun englesa, d'in nunenconuschent; ina survesta sur tuts ils lungatgs romans, inclusiv romontsch, d'in professor de Zagreb; ina nova ediziun dil vocabulari romontsch-tiroles da Lardschneider; ina lavur sur il vegl Romontsch d'in professor de Belgia; la sociologia linguistica bilinguala d'in student romontsch a Paris; ina gronda lavur englesa sur il romontsch d'in professor d'ina scola media en Engheltiara; in text retoromontsch dil 10avel tschentaner, d'in enconuschent historicher della claustra de Mustér; in artechel sur la fonetica sursilvana d'in erudit svedes; ina dissertaziun sur il lungatg della Foppa, d'in professor de Cuera. — Mintgin sto conceder, ch'il curtgin ei en flur!

*

Jasters che vegnan en contact culs umens della Surselva, ein enqualga surstai sur il fatg ch'in um ha differents mistregns alla ga. Ina conversibilitad e movibilitad de professiun che surpren. Forsa stat quei fenomen sociologic-psichologic en connex cul bilinguisssem, quella capacitat de tschintschar mintga di ed en mintga caschun dus idioms.

*

Igl ei trest de veser culs agens egls co il romontsch va sutsura. Nus vein el gimnasi mintg'onn students cun bials nums romontschs che san buca plaid. La famiglia ei emigrada, l'emprima generaziun plaida aunc romontsch, la secunda generaziun vegn absorbada dalla «Bassa», sch'ei vegn buca fatg in rempar artificial, u sch'il buob vegn buca tarmess en vacanzas tiella tatta el Grischun.

*

Ina caussa vegn en nos aforissemms alla cuorta: la litteratura belletristica, sia historia, ses auturs, las novas tendenzas, tut la problematica della genuidad e dell'imitaziun, d'influenzas jastras memia claras ed atgna inspiraziun, edificaziun e descripziun realistica. In agen capetel udess al teater romontsch, che ha cert giu ragischs fermas indigenas naven dall'entschatta della litteratura romontscha tras las ovras engiadinesas dil 15avel e 16avel tschentaner.

Ina interessanta lavur, schebein era in tec superficiala, fuss de rimnar inaga tuts ils artechels romontschs che comparan en gasettas u revistas nun-romontschas. Els vegnan screts per part en honor de nies quart lungatg nazional, per part ord simpatia enviers ils commembers romontschs de uniuns svizzeras, de instituziuns nazionalas, de congregaziuns religiusas. Aschia anflas ti artechels romontschs ella revista dils terziars franciscans, ella revista missionarica de Immensee ed ei va tochen las annunzias de fatschentas d'ina fabrica de calzers ella Turgovia.

*

Dal temps de Caspar Decurtins e de P. Maurus Carnot dev'ei in contact vivent denter ils Romontschs ed ils Catalans. Omis dus idioms vevan de combatter per la realisaziun e renconuschientscha. Ton sco jeu sai, exista quei ligiom buca pli, forse era ord la raschun, il lungatg grischun ei ussa nazionalmein renconuschius, ferton ch'ils Catalans cumbattan vinavon. Mo quei ei sulettamein in aspect dil contact romontsch-catalan.

*

Igl ei pil linguist ina catastrofa cura ch'ils Romontschs mazzan in l'auter. Buca temeì che jeu manegi cun quei mazzament las dispetas nunfritgeivlas sur dell'ortografia u certas fricziuns denter las regiuns nutridas da politica e confessiun. Jeu manegel in mazzament bia pli objectiv e nunintenzionau, ed igl exempel di tut. Jeu level nudar en in vitg in dialect particular che separa quei vitg en certs graus dals vitgs vischinonts. Il «sujet» ideal en vegliadetgna, en professiun ed origin, di a mi ch'el seigi strusch capavels de dar a mi il genuin idiom nativ; cura ch'el mavi a scola reala el vitg vischinont, hagian ils auters affons ris o el tondanavon pervia de siu dialect, ch'el tschontscha ussa sulettamein cun in «trauma» la viarva indigena.

*

Mintga professiun u stan vess sia atgna incumpensa de purificar ed enrihir siu lungatg. Paupers mecanichers e garagists. Els vessen de vender lur luvratoris e semetter vi ils cudischs. Autras professiuns han pli lev, surtut eisi pils miedis ina biala e fetg actuala lavur (buca senza breigia) de duvrar ils corrects plaids romontschs per las malsognas. Ei han a disposiziun in vegl tesor de plaids populars per las malsognas, e dell'otra

vert possedan els la dissertaziun de Iso Baumer sur ils numms romontschs de malsognas, e novissimamein il cudisch sur il tractament de malsogna compilaus da dr. med. Bistgaun Cathomas, Glion.

*

Ei drova in fin sentiment linguistic de crear novs plaids romontschs. Alla scaffiziun dil plaid tagliadiras per «Aufschnitt» reproscha in Sursilvan che quei plaid hagi ina temprà de sprèz, ei tuni suenter vonzadiras, narradiras e. a. v.

*

Ils emprems texts romontschs laian buca cumbien ils filologs. Sur il text de Nossadunnaun dat ei ina reha bibliografia (cf. Vox Romanica 28/2 (1969) e l'emprema gronda translaziun: il Niev Testament da Bifrun cudezza ad in cudizzar ils linguists: Ulrich, Gartner, Fermin, Mourin . . .

*

Enqualga vesa la linguistica romontscha o sco ina cuntrada de vulcans. In singul plaid ei il vulcan che rumpa ora ed occupescha ina retscha de filologs, caschuna ina suita d'artechels. Tals plaids ein p. ex. ansiel, izun. Duront in temps purtava la «Zeitschrift für Romanische Philologie» biaras contribuziuns all'etimologia de plaids romontschs.

*

Ei dess in cudisch, buca mo ina pagina u in soli aforissem: las sentupadas casualas anonimas denter Romontschs. Il Romontsch ella Bassa u egl jester crei ded esser persuls cun siu lungatg e fa nunschenadamein sias remarclas de tutta sort siper siu cumpogn, mo buca lunsch naven sesa in auter Romontsch e capescha tut. Buca ina jamna varga che quella scena serepeta zana. Mo spert tschun exempels. In Sursilvan sesa ella «Underground» de Londra visavi d'in um che savess mai prender part ad ina cumpetiziun de bellezza. «Quei ei schon in tip mitgiert», ei il commentar dil Sursilvan a siu cumpogn. «Engraziel fetg per quei compliment, rispunda igl «attacau». Surpresa penibla. — In ault dignitari ecclesiastic romontsch fa in tec legher en in restaurant de Neapel ed ei buca scarts cun remarclas sur liug e personas. «Pertgisei», di il cau de survetsch de sala, s'avischinond a Monsignor, «jeu capeschel tut ed anflel vos ra-

schienis buca fetg prudents!» — Ina dunna va el film a Berna e vegn stuschada ualti ferm da pugns giuvenils viaden ella sala pervia della fuola. «Quels paran era ded esser da leusi», s'excloma ella. Suonda la prompta risposta: «Gie, gie nus essan de Breil. — In pader corpulent pren la tschavera ella staziun de Turitg e vegn observaus d'in pèr alla meisa vischina. «Quei gries leu astgass era magliar in tec pli pauc.» Il pader fa buca mucs e finescha la tschavera. Bandunond la meisa pren el per romontsch comiau dals vischins, ils quals san buc co far de sepertgisar. Attenziun, Romontsch egl jester! In amitg romontsch va alla staziun d'in grond marcau svizzer per retscheiver siu amitg che arriva cul tren. «Buna sera!» cloma el dalunsch, vesend igl amitg, «co vai?» Mo quel metta il maun silla bucca, el deigi quescher. — «Tgei eisi, savein nus buca pli tschintschar romontsch in cun l'auter.» — «Pli tard bein», di igl amitg dil tren, «mo jeu sun viagias cun duas giuvnas che han discussionau caussas schi delicatas avon mei, cartend che jeu capeschi buca plaid, che jeu level buca tradir ellas e vi aunc laschar ellas ella buna fei tochen ch'ellas ein ord vesta.» Bumperfatscha! Gie, sch'igl ei in grond avantatg de tschintschar romontsch egl jester per catschar naven glied malemperneivla, vein nus era l'autra vart della medaglia: nus savein mai cura ch'ei dat auters che capeschan nus. Il Romontsch ei in lungatg smaladet internazional!

*

Enqualga sa in lungatg nunlatin nunspetgadamein fierer glisch sin in plaid romontsch ed explicar el d'ina gronda distanza naven. In professor engles scriva plein legria ch'el hagi anflau en Engheltiara in num de flum che sto corrispunder al dutg la Froda enta Medel, il medem plaid che serepeta el num Frutt. — El lungatg hollandes dat ei il plaid fetg usitau «ter» = zu. Quei ter ei nuot auter ch'igl etimon della preposiziun romontscha «tier», e la viarva retica ha empristau quei plaid als Tudestgs avon la midada de «t» a «z», aunc ussa el dialect svizzer «derwile».

*

In vegl siemi de concentraziun dils studis romontschs ei zatgei analog alla instituziun spagnola Consejo superior dellos estudios, u alla Académie française. Mo quella idea ei ussa pli u meins realisada el Center dil Dicziunari Romontsch Grischun

a Cuera. Il tgau dell'organisaziun ei gronds avunda, mirein plitost ch'il tgierp resti buca sutsviluppaus.

*

La fatscha romontscha de nos vitgs ei in problem spinus. Ins sa buca sfurzar de midar las inscripziuns tudestgas, mo cussegliar e perschuer. Fanatissem fa donn. Ell'Engiadina han las autoritads de vischnaunca fatg pass ludeivels de metter tavlas ed avis per romontsch. Ella Surselva para il vitg de Vuorz ad haver la soluziun ideala: inscripziun romontscha della professiun, mistregn u stizun e dasperas in dessegn che declara als Nunromontschs quei ch'ei scret.

(A Domat ei vegniu dau prest a tut las vias — era allas novas — num romontschs!)

*

Ils vitgs romontschs cun tetels de casa tudestgs han mai patertgau che gest l'inscripziun romontscha fuss pils jasters ina picanta attracziun. Ei dat classas della Bassa che fan catscha sin ils proverbis secrets sillas casas: tgi che ha eruiu il cuntegn ha gudignau. Ils Belgs (Mutualités chrétiennes) che fan lur vacancas a Mustér, organiseschan regularmein competiziuns per discuvierer ils scazis d'art e dil lungatg de Mustér. Sche Vus essas casualmein sin via quei di, essas Vus attaccai da Belgs: Tgei vul quei dir leu vid la casa per tudestg? — Bein ina interessanta introducziun ella cultura romontscha, grazia allas inscripziuns romontschas.

*

«Grieche sucht Griechin», in dialect romontsch enquera l'auter. Ei dat strusch in lungatg che s'explichescha schi bein sesez sco nies idiom grischun. Cun quei ch'ils differents dialects representan differents svilups dil lungatg explichescha in dialect l'auter. Sche ti vul saver danunder che vegni igl «i» dil verb sursilvan fimar, lu anflas ella fuorma engiadinesa il scalem anteriur: fümär. Ti lesses haver las etappas anteriuras dil plaid engiadines Chesa. Va ella Surselva nua ch'ei dian casa, chasa e plinengiu cheasa.

*

La fonetica romontscha ei ina mar. Mintgamai che ti sfundas viaden, vegnas ti ora cun ina nova preda. Mo negliu ei il prighel schi gronds che cheu de stunclentar la glied sche ti vul haver ina pronunziaziun detagliada, ei vegnan malsegirs ed unfis

cura che ti cavas memia. Ei ha num de nudar il lungatg indirectamein, surtut en ina conversaziun d'ustria cun dispetas e politica.

*

La fina e loma pronunzia dil tudestg de Cuera ei l'influenza dil lungatg romontsch. Eisi buc in tec melancolia el dialect de Cuera, in davos salid de comiau ch'il lungatg romontsch ha dau al marcau?

*

Ina gronda animaziun de far tals aforissem romontschs ei il renomau «Vademecum» de Hugo Schuchardt. Quei genial linguist austriac ha mess en quei cudisch tut il flum de sia inspiraziun, la quala s'extendeva sin tuts lungatgs. Fetg baul ha el discuvretg il romontsch e scret la lavur: Über einige Fälle bedingten Lautwandels im Churwälschen (Gotha 1870). Semegliontas regurdientschas linguisticas, mintgin en in auter tun, anflein nus era tier K. Jaberg: Sprachwissenschaftliche Forschungen und Erlebnisse (Bern 1965) u tier E. Schürch: Sprachpolitische Erinnerungen (Bern 1943).

*

Nus lein nuota absolutisar las valurs. Il lungatg romontsch ei buc il «top» dellas valurs humanas. Lein salvar la vera hierarchia. Igl empren vegn Niessegner ed il salit dils carstgauns. Mo il concil lai ina largia sparta alla cultivaziun della cultura humana. E sche il bellezza lungatg romontsch permetta a nus de discuvierer sias rihezias, sche lein nus el num dil Segner perscrutar e tschintschar il lungatg romontsch cun gust e tschaffen.